УДК 340.14 (091)

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРАВА (ЗА ТВОРАМИ А.П. ЧЕХОВА)

FICTION AS A HISTORICAL SOURCE OF LAW (BASED ON THE WORKS OF ANTON CHEKHOV)

Сердюк Н.А.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
заступник декана юридичного факультету
Київського національного лінгвістичного університету

Стаття присвячена правовому аналізу творів російського письменника А.П. Чехова з точки зору правової дійсності. Проаналізовано факти, викладені в літературних творах, зроблено висновок про юридичні закони та досліджено ставлення до них із боку суспільства. Автор акцентує увагу, що художня література відображає різноманітні явища суспільного життя, дає оцінку чинному писаному праву та вказує на ідеали в області права, а також є одним із чинників, що сприяє прогресивному розвитку права в суспільстві.

Ключові слова: А.П. Чехов, джерела права, історія права, художня література, кріпосне право, законність, позитивне право, законодавство, хабарництво.

Статья посвящена правовому анализу произведений русского писателя А.П. Чехова с точки зрения правовой действительности. Проанализированы факты, изложенные в литературных произведениях, сделан вывод о юридических законах и исследовано отношение к ним со стороны общества. Автор акцентирует внимание, что художественная литература отражает различные явления общественной жизни, дает оценку действующему писаному праву и указывает на идеалы в области права, а также является одним из факторов, способствующих прогрессивному развитию права в обществе.

Ключевые слова: А.П. Чехов, источники права, история права, художественная литература, крепостное право, законность, позитивное право, законодательство, взяточничество.

This article is devoted to the legal analysis of works of Russian writer Anton Chekhov in terms of legal validity. The facts, exposed in the literary works, were analyzed, a certain conclusion about the legal law was drawn and attitudes of the society to it was investigated. The author emphasizes that literature reflects the diverse phenomena of social life, assesses existing written law and reflects the ideals in law, and it is one of the factors contributing to the progressive development of the law in society.

Key words: A.P. Chekhov, sources of law, legal history, literature, serfdom, validity, positive law (lex lata), legislation, bribery.

Постановка проблеми. Дослідження та вивчення історичного процесу, його пізнання залежить від історичної правди. Справжня правда не залежить від суб'єктивних поглядів і підходів. Вона повинна спиратись на реалії життя та логіку наукового пізнання. Сучасні дослідники, історики, правознавці добре розуміють значення історичної правди як категорії історичного пізнання. Історична наука покликана відтворити всі сторони суспільного життя: історію економіки, традиції та побут, історію культури й духовне життя людей, усю сукупність суспільних сфер у їх поступовому розвитку. Кожне науково-історичне дослідження, кожна науково-історична теорія повинна правдиво змальовувати процес розвитку суспільства.

Юридичні закони та юридичні звичаї мають свою історію, вивчення якої необхідне для розуміння діючого права. Матеріалом для історичного дослідження права служать пам'ятки законодавства та пам'ятки звичаєвого права. Норми звичаєвого права зберігаються в правосвідомості; збірки норм звичаєвого права є рідким явищем. Отже, юридичну науку можуть зацікавити питання права, що розглядаються у творах художньої літератури, оскільки існує тісний зв'язок між художньою літературою та юридичною наукою.

Література також може бути й пам'яткою законодавства: на основі фактів, що викладені в літературному творі можна зробити висновок про юридичні закони. І це перше значення художньої літератури для науковця-правознавця.

Інше значення художньої літератури полягає в тому, що вона відображає різноманітні явища суспільного життя, дає оцінку діючому писаному праву та вказує на ідеали в області права. З точки зору відродження природного права завданням правознавців є критика існуючого законодавства, зокрема критика відповідності існуючого законодавства правовим ідеалам суспільства.

Крім того, юридичні ідеї будь-якого суспільства відображають у наукових юридичних працях й у творах художньої літератури. Проте наукові праці знаходять десятки чи сотні читачів, тоді як твори художньої літератури читають тисячі й навіть сотні тисяч читачів. Наука доступна обмеженому колу осіб, а художня література й загалом мистецтво діє на маси. І це безумовне співвідношення впливу науки та мистецтва на суспільство.

Юридичні ідеї, які відображені у творах художньої літератури, поступово переносяться в суспільну свідомість, а разом із цим те, що було раніше окремим ідеалом законодавця, стає реальним, чинним фактом. Таким чином, художня література є одним із чинників, що сприяє прогресивному розвитку права в суспільстві. І оскільки з точки зору соціологічного напряму юридичної думки задача юридичної науки полягає у вивченні права як історичного й соціального явища в тісному зв'язку з іншими явищами суспільного життя, то стає зрозумілим важливе значення художньої літератури для правознавства із соціологічної реальності.

Вивчення творів А.П. Чехова [1] із цієї позиції становить зацікавленість для юриста. Письменник як громадянин зобов'язаний говорити *про права людини*. І А.П. Чехов достатньо часто у своїх оповіданнях торкається цього питання.

В історії права важливою проблемою є питання про *кріпосне право*. Усі письменники XVIII – XIX ст. торкаються цього питання. В українській і російській художній літературі можна знайти ґрунтовну й правильну оцінку кріпосного права, а разом із тим вказівку на ідеали майбутнього у віршах О.С. Пушкіна («Деревня») [2]:

Увижу ль, о друзья! народ неугнетенный
И рабство, падшее по манию царя,
И над отечеством свободы просвещенной
Взойдет ли наконец прекрасная заря?

Провіщав загибель царизму Т.Г. Шевченко («Неофіти») [3]:

Не громом праведним, святим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Тебе уб'ють.
Ножем тупим
Уб'ють обухом.

І.Я. Франко описав життя селян-кріпаків у Галичині напередодні скасування кріпосного права. Коли ж скасували кріпосне право, люди дуже зраділи свободі («Панські жарти») [4]:

... Всі до одного
До церкви пруть. Як перший раз
«Христос воскресе» заспівали,
То всі, мов діти, заридали,
Аж плач той церквою потряс…
Так бачилось, що вік ми ждали,
Аж дотерпілись, достраждали,
Що він Воскрес – посеред нас.

Ідеал досягнений. Кріпосне право пало. І в цьому падіння кріпосного права не останню роль відіграли ідеї, якими проникнуті твори художньої літератури.

Суспільство 80–90-х років XIX ст., зображене у творах А.П. Чехова, уже не знало кріпосного права як юридичного інституту. Проте в суспільстві ще жили свідки кріпосного права. І автор у своїй творчості відображає їх життя й дає оцінку кріпосному праву та простежує його вплив на подальше життя.

Такими представниками епохи кріпосного права є дід у творі «В родном углу»: *Неукротимый был человек…*, – Характеризує дідуся тітка Даша. – *Прежде бывало, чуть прислуга не угоди тили что, как вскочит и – «Двадцать пять горячих! Розог!» А теперь присмирел и не слыхать его. И то сказать, не те времена теперь, душечка; бить нельзя*.

З іншого боку, представниками кріпосного права є дід Осип та його бабка у творі «Мужики». Вони ужилися у свою роль об'єктів права, не можуть призвичаїтися до нової ролі суб'єктів права, тому минуле видається для них золотою добою, втраченим раєм: *При господах лучше было, – говорил старик, мотая шелк. – И работаешь, и ешь, и спишь, все своим чередом. В обед щи тебе и каша, в ужин тоже щи и каша. Огурцов и капусты было вволю: ешь добровольно, сколько душа хочет. И строгости было больше. Старик Осип рассказывал, не спеша, про то, как жили до воли, как в этих самых местах, где теперь живется так скучно и бедно, охотились с гончими, с борзыми, с псковичами, и во время облав мужиков поили водкой, как в Москву ходили целые обозы с битою птицей для молодых господ, как злых наказывали розгами или ссылали в тверскую вотчину, а добрых награждали*».

Кріпацтво було раєм і для Фірса в п'єсі «Вишневый сад»: *Живу давно*, – говорить він Раневській. – *Меня женить собирались, а вашего папаши еще на свете не было... А воля вышла, я уже старшим камердинером был. Тогда я не согласился на волю, остался при господах...И помню, все рады, а чему рады, и сами не знают*».

Представником кріпосного режиму старий пастух у творі «Свирель» також сумує за кріпосною неволею як за втраченим раєм. Захисником кріпосного права був і регент соборної церкви Градусов у творі «Из огня та в полымя». Бродяга у творі «Мечты» розповідає про те, що його мати, кріпосна жінка, була наложницею й отруїла свого пана, коли впала в немилість та уступила місце іншій наложниці. У «Соседях» поміщик розповідає про те, як у часи кріпосного права орендатор француз запоров до смерті одного бурсака.

Самоуправство з боку панів, покарання селян різками, заслання їх у дальню вотчину, примусові шлюби між селянами, обернення кріпосних жінок у наложниць, сприйняття селянина виключно як робочої сили та максимальна експлуатація цієї робочої сили – це фактичні риси кріпосного права, якими пронизані твори А.П. Чехова.

Останні представники кріпосного права доживають останні дні, але вони передають нащадкам ті поняття, звичаї та традиції, які культивувалися на тлі кріпосного права. У суспільстві, що зображено у творах А.П. Чехова, немає кріпосного права як юридичного інституту, але воно продовжує жити в поняттях, поглядах, звичаях і традиціях. Кріпосне право наклало незгладиму печатку на психічну організацію та нащадків колишніх господ і нащадків колишніх рабів. «*Я робок, не уверен в себе, у меня трусливая совесть, я никак не могу приспособиться к жизни, стать ее господином. Все это объясняю я тем, что я раб, внук крепостного*», – говорить Лаптєв у творі «Три года».

Відміна кріпосного права повинна була спричинити й дійсно викликала цілу низку інших реформ, метою яких було розкріпачення: земська, міська, судова, військова, університетська. Проте невдовзі реформи були призупинені. Крім того, незабаром почався поворот назад до дореформеної дійсності. Історичне життя людства підкоряється закону неповторності явищ. Що було, не може бути відновлено у своєму первісному стані. «Не можна увійти в одну й ту ж річку двічі». Не можна було знову закріпачити селян поміщикам, не можна було повністю відмовитися від ідеї місцевого самоуправління, не можна було повністю відмовитися від швидкого, правового, милостивого й рівного суду. Проте звільнення селян від кріпосної неволі не доведено до кінця, залишилося закріпачення селян общин, закріпачення податне, паспортне; відбулися часткові, але доволі суттєві зміни в Земському положенні та Положенні містам; так само проводилися часткові зміни Судових уставів; було введено інститути земських начальників; зберігся цензурний тягар; були збережені тілесні покарання. Такі умови суспільного життя сприяли підтримці тих понять, поглядів, звичаїв і традицій, які утворилися в часи кріпосного права. Таким чином, можна побачити дві паралельно існуючи дійсності: молода розкріпачена держава вже зробила свої перші кроки та стара кріпосна, що запроваджує відчайдушні зусилля, щоб продовжити своє існування, старанно оберігає набуті права.

Суспільство, що відображено в оповіданнях А.П. Чехова, живе саме в таку добу. Найкращі представники цього суспільства із завзятою вірою в найкраще майбутнє вступають у життя, але потерпають невдачу й із часом перетворюються в скигліїв, осіб нудьгуючих, сумуючих і надломлених, втомлених тілом і душею, без віри, без любові, без цілей.

Наступна проблема, яка висвітлена у творах А.П. Чехова, – це *законність* як один із принципів суспільного життя. У кожному суспільстві існують норми права й вони повинні виконуватися.

У творі «Из огня та в полымя» один натяк на те, що чини судового відомства беруть хабарі, є образою суду. Чини судового відомства – це представники нового суду створеного в добу великих реформ Судовими уставами, суду швидкого, правового, милостивого й рівного. Під впливом відміни кріпосного права та впровадження нового суду ідея законності поступово пронизує свідомість населення.

У творі «Хамелеон» золотих справ майстер говорить: «*…а ежели я вру, так пущай мировой рассудит. У него в законе сказано… Нынче все равны»*. У творі «Новая дача» селяни зловили на полі панську тварину та говорили: «*Не имеет никакого права обижать народ. Крепостных теперь нет»*. У творі «Егерь» колишній кріпосний обурений самодурством пана, який оженив його підпитого: «*Ты видала, что я пьяный, зачем выходила? Не крепостная ведь, могла супротив пойти*», – говорить він дружині.

Немає поваги до законності й у представників державної влади. Місце законності тут займає хабарництво. Хабарництво розповсюджене надзвичайно широ-

ко, воно вважається цілком нормальним явищем, хабарі беруть явно й відкрито. У творі «Моя жизнь» Полознєв говорить: «*Мой отец брал взятки и воображал, что это дают ему из уважения к его душевным качествам; гимназисты, чтоб переходит из класса в класс, поступали на хлеба к своим учителям, и эти брали с них большие деньги; жена воинских начальника во время набора брала с рекрутов и даже позволяла угощать себя и раз в церкви никак не могла подняться с колен, так как была пьяна; во время набора брали и врачи, а городовой врач и ветеринар обложили налогом мясные лавки и трактиры; в Уездного училище торговал свидетельства, дававшимы льготу по третьему разряду; благочинные принимали с подчиненных причтового и церковных старост; в городской, мещанской, во врачебной и во всех прочих управах каждому проситель кричали вослед: «Благодаря надо!» – И проситель возвращался, чтоб дать 30–40 копеек*».

У цьому творі та в оповіданнях «Холодная кровь» і «Хороший конец» описується хабарництво з боку залізничних агентів, у творах «В овраге» та «В сарае» хабарі беруть лікарі й поліцейські, у творі «Оратор» – чиновник.

Хабарництво свідчить про неповагу до закону й із боку того, хто бере хабар і з боку того, хто дає. Беруть хабарі представники різноманітних державних установ. Дають хабар представники різних прошарків російського суспільства. І ті й інші упевнені в тому, що «*благодарить надо»* («Моя жизнь») и що «*за деньги можно все*» («В сарае»). Де переважають такі переконання, там не може бути поваги до закону.

Крім хабарництва, про відсутність поваги до закону свідчать й інші події: самоуправство, свавілля, насильство, обман. Такі явища превалюють насамперед у середовищі вищих керівних класів російського суспільства, що свідчить про те, що навіть у них немає поваги до закону.

Професор Серебряков у «Дяде Ване» має намір розпорядитися маєтком своєї покійної дружини, який за законом належить його дочці Соні. Неповагу до закону виявляє Андрій Прозоров у «Трех сестрах», також інтелігентна людина, яка мріяла про кар'єру професора. Він самовільно заклав у банк будинок, який належав за законом йому та трьом його сестрам. Явну неповагу до закону проявляє Полознєв у творі «Моя жизнь»; акт самоуправства міліонера-фабриканта описаний у творі «Маска»; не визнає жодних законів, крім своєї волі, і бариня Феодосія Василівна Кушкіна у творі «Переполох».

Якщо немає поваги у верхніх прошарках суспільства, то його не може бути й у нижчих класах суспільства, про що розповідається в оповіданнях «Злоумышленник», «Темнота».

Твір «Темнота» – це темнота юридична, що полягає в повній відсутності відчуття законності. Відчуття законності замінюється вірою у всемогутність пана-керівника, якому необхідно дякувати, «підмазати». Про таку віру у всемогутність поміщика свідчить сцена із сільського життя, змальована у творі «Новая дача», у якій мужики вважають, що пан повинен їх розсудити, оскільки він усе може. А якщо пан не може, якщо немає законів для пана, то навіщо закони мужику? Тому мужики, подібно пану, не визнають законів і порушують їх як поодинці, так і цілою громадою («Моя жизнь», «Мужики», «Новая дача», «На подводе», «В овраге», «Воры»).

Відсутність почуття законності – характерна риса всіх класів російського суспільства. Приписи законів порушуються. Сильні безкарно здійснюють ці порушення закону, слабких утримує тільки страх покарання: «*Нарушай закон, но умело, так, чтобы избежать ответственности*», «*Украсть всякий может, да вот как сберечь! Велика земля, а спрятать украденное негде»* («В овраге»), «*Украсть-то, положим, не трудно, но вот спрятать-то мудрено»* («Мелюзга»).

У російському суспільстві, зображеному у творах А.П. Чехова, відсутня повага до закону. Місце законності займає хабарництво, самоуправство, свавілля, насильство, обман. Зустрічаючись на кожному кроці ці явища, частково можна зрозуміти відчай героїв А.П. Чехова: *«Так больше жить нельзя»*. Картини юридичного побуту російського народу тих часів, зображених у творах А.П. Чехова, дають часткову відповідь на це запитання: необхідний розвиток почуття законності, необхідна повага до закону.

Проте повага до закону – це не єдиний ідеал. Поруч із приписами законів існують і почуття моральності. Є випадки, коли норми законів і моральність співпадають. Хабарництво, наприклад, заборонено й нормами законів, і нормами моралі. Однак є випадки, коли дії не регулюються нормами закону, а регулюються виключно нормами моралі («В море»). Зрештою, є випадки, коли норми закону суперечать нормам моральні («Иванов», «Бабье царство», «Жена»).

Тому, формулюючи ідеал права для російських людей, зображених А.П. Чеховим словами «поважай норми закону», необхідно додати «але не забувай і веління норм моралі». У випадку конфлікту між правом і мораллю, за словами Брагіна, «понимать надо» як вчинити, щоб не порушити ні норми закону, ні норми моралі.

У творах А.П. Чехова ґрунтовно розглянуто питання приниження людської гідності («Остров Сахалин», «Печенег», «Мечты», «Убийство», «Дурак»). Або, навпаки, у його творах зустрічаються люди, які поважають гідність у собі й інших: Андрій Єфімич («Палата № 6»), Полознєв («Моя жизнь»), Віра («В родной угол»), Саша («Невеста»), Трофимов («Вишневый сад»).

Дисциплінарна влада над мужиками належала органам сільської та волосної адміністрації. Діяльність такої влади відображена в оповіданні «В овраге» з характеристики волосного писаря та волосного старшини, які за час своєї служби «*не подписали ни одной бумаги и не отпустили из волосного правления ни одного человека без того, чтобы не обмануть и не обидет»*.

В оповіданні «Мужики» подана характеристика сільського старости, наділеного такою ж владою: «*Староста Антип Седельников, несмотря на молодость, – ему было только 30 лет с небольшим, – был строг и всегда держал сторону начальства, хотя сам был беден и платил подати неисправно. Видимо, его забавляло, что он – староста, и нравилось сознание власти, которую он иначе не умел проявлять, как строгостью. На сходе его боялись и слушались; случалось, на улице или около трактира он вдруг налетал на пьяного, связывал ему руки назад и сажал в арестантскую; раз даже посадил в арестантскую бабку за то, что она, придя на сход вместо Осипа, стала браниться, и продержал ее там целые сутки*».

Інші прошарки російського суспільства не є однорідною масою. Немає людей, що мають рівну людську гідність, є сильні й слабкі. Сильні не визнають людської гідності в слабкому.

У творах А.П. Чехова можна також прослідкувати питання про відносини між паном і прислугою, сімейні відносини, позашлюбні відносини між чоловіком і жінкою, відносини між батьками та дітьми. В історії сімейних відносин можна прослідкувати поступовий зріст прав жінок і дітей та зниження влади чоловіка.

Висновки. Таким чином, зв'язок художньої літератури з правознавством і значення творів художньої літератури для юристів-науковців полягає в тому, що, по-перше, художня література є пам'яткою писаного права, по-друге, художня література дає оцінку чинному законодавству, вказуючи ідеали права, що сприяє прогресивному розвитку права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чехов А.П. Собрание сочинений : в 12 т. / А.П. Чехов. – М. : Издательство «Правда», 1985.

2. Пушкин А.С. Собрание сочинений : в 10 т. / А.С. Пушкин. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1959– . – Т. 1 : Стихотворения 1814–1822 гг. – 1959. – 416 с.

3. Шевченко Т.Г. Зібрання творів : у 6 т. / редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003– . – Т. 2 : Поезія 1847–1861 рр. – 2003. – 784 с.

4. Франко І.Я. Панські жарти / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / [упор. І.І. Басс, В.Я. Герасименко, А.А. Каспрук] ; за ред. І.І. Басса. – К. : Наукова думка, 1976– . – Т. 2 : Поезія. – 1976. – 543 с.